



Anaïs MAES  
doctor in de  
geschiedenis, VUB

## De Eerste Wereldoorlog als katalysator van identitaire spanningen: de naoorlogse repressie binnen de Belgische vrijmetselarij

Honderd jaar geleden trachtten diplomaten en leiders van de geallieerde landen de Eerste Wereldoorlog met de vredesverdragen van Versailles en Locarno voorgoed af te sluiten. Ze schoten echter in een nationalistische kramp. Tegelijkertijd weerklonken ook internationalistische en pacifistische stemmen en werd de Volkenbond opgericht. De vrijmetselarij kan zonder twijfel een kosmopolitische en internationalistische organisatie genoemd worden, maar ook zij werd vanaf het einde van de 18e eeuw geconfronteerd met het nationalisme. In België kwamen daar tegen het einde van de 19e eeuw ook nog eens regionalistische stemmen bij, in de vorm van de Vlaamse en Waalse bewegingen. De Eerste Wereldoorlog verscherpte ook binnen de vrijmetselarij nationalistische gevoelens. Daarom organiseerde de grootste Belgische vrijmetselaarskoepel, het Grootoosten van België in de eerste naoorlogse jaren interne repressie tegen leden die zich 'onvaderlands' hadden gedragen tijdens het conflict. De discussies die in dit kader werden gevoerd, bieden een uitzonderlijk kader om de op het eerste gezicht conflicterende verhouding tussen de verschillende identitaire niveaus binnen de maçonnieke wereld, maar evengoed in de Belgische samenleving van de eerste naoorlogse jaren te analyseren.

Ondertekening van het verdrag van Versailles in 1919. Detail van een schilderij van William Orpen.  
(<https://historiek.net/het-verdrag-van-versailles-en-de-duitse-herstelbetalingen/44977/>)

Boven: Cover van het Vredesverdrag van Versailles.  
(<https://historiek.net/het-verdrag-van-versailles-en-de-duitse-herstelbetalingen/44977/>)

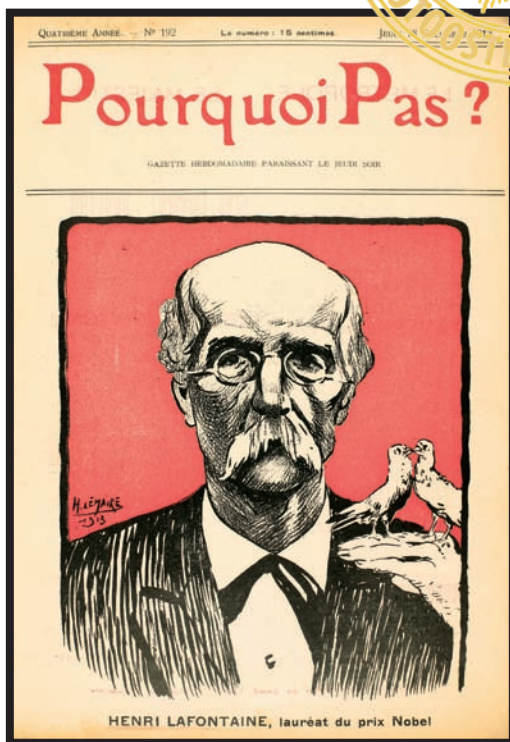


Dit jaar worden her en der herinneringsmomenten georganiseerd die verwijzen naar de vredesverdragen van Versailles en Locarno. Die moesten vanaf 1919 het sluitstuk vormen van het cataclysme van de Eerste Wereldoorlog.<sup>1</sup> De overwinnende grootmachten hoopten schoon schip te maken, maar schoten, zeker in Versailles, in een nationalistische kramp. Tegelijkertijd werden met de oprichting van de Volkenbond stappen gezet richting internationale samenwerking en pacifisme. Ook andere politieke en sociale geledingen van de naoorlogse maatschappij waren doordrongen van deze opmerkelijke spanning tussen nationalisme en internationalisme. De vrijmetselarij geeft ons een uitzonderlijk kader om deze periode en de aanwezigheid van identificatieniveaus, die op het eerste gezicht tegengesteld lijken, te doorgronden. De vrijmetselarij is in hart en ziel kosmopolitisch, maar is sinds het einde van de 18e eeuw geconfronteerd met de opkomst van de moderne natiestaat. De maçonnieke wereld ordende zich snel via de nieuwe nationale grenzen in obediënties (maçonnieke koepelorganisaties van loges) en plooiden zich naar de regel uit de maçonnieke Constituties van 1723. Die wilde dat elke vrijmetselaar 'een vreedzame onderdaan ten opzichte van de burgerlijke machten' zou zijn.<sup>2</sup>

Het is hierbij van belang om van bij aanvang het conceptuele verschil tussen 'patriottisme' en 'nationalisme' te duiden, omdat het de evolutie van de identificatie van de Belgische vrijmetselarij verduidelijkt. Het eerste concept verwijst naar de liefde voor het eigen land, de eigen groep, loyauteit ten opzichte van de eigen instellingen en de verdediging ervan. Nationalisme daarentegen is veel exclusiever en hangt af van de doctrine van de staat en de relatie tussen het individu en deze staat.<sup>3</sup> Patriottisme past perfect binnen het

klassieke maçonnieke ethos en is compatibel met het maçonnieke kosmopolitisme, maar dat is helemaal niet het geval bij nationalisme. Voor de vrijmetselarij bereikte de spanning tussen nationalisme en kosmopolitisme een ongezien hoogtepunt bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Het internationale en kosmopolitische wereldbeeld van de vrijmetselaars werd op dat moment geconfronteerd met extreem verscherpte vormen van nationalisme, die niet meer buiten de tempelmuren konden worden gehouden.

De Belgische situatie was redelijk specifiek omwille van de neutraliteit die was opgelegd bij de onafhankelijkheid in 1830. In 1914 werd dit kleine land meegesleurd in een storm die zware internationale gevolgen zou hebben. Voor de oorlog werd België gezien als een land zonder enige militaire slagkracht en zonder sterk patriottisme. De Eerste Wereldoorlog gooide het beeld van de kleine natie helemaal om.<sup>4</sup> Tegelijkertijd was het ontstaan en de evolutie van alternatieve nationalistische en regionalistische gevoelens een fenomeen dat sterk aanwezig was in België en binnen de maçonnieke wereld. We doelen hiermee op de Vlaamse beweging, die streed voor de emancipatie van Vlaanderen en de bescherming van de Vlaamse taal en cultuur binnen een voornamelijk door Franstalige elites bestuurde Belgische staat. De Waalse beweging was hiertegen sinds het einde van de 19e eeuw, en vooral in de laatste jaren voor de oorlog, in opstand gekomen en concentreerde zich op de bescherming van de Franse taal en een mogelijke minorisering van Franstaligen binnen het Belgische politieke landschap. Als men daarenboven rekening houdt met de betrokkenheid van vooraanstaande Belgische persoonlijkheden (en vrijmetselaars), zoals Henri La Fontaine, in de internationalistische en pacifistische



Henri La Fontaine als Nobelprijswinnaar voor de Vrede op de cover van *Pourquoi Pas?* (Mundaneum, Bergen)

bewegingen, dan zou men de indruk kunnen krijgen dat België bedolven was onder potentieel conflicterende identitaire aanhanke-lijkheden. Het is daarom van belang zich de vraag te stellen of de spanningen tussen deze verschillende identitaire niveaus op termijn verstorend zouden gewerkt hebben voor de Belgische vrijmetselarij en of het antwoord op deze vraag binnen en buiten de tempel-muren hetzelfde was.

### Het kwaad met de grote middelen bestrijden

De geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij ten tijde van de 'Grote Oorlog' heeft, zoals gezegd, de ontwikkeling van een nooit eerder geziene graad van nationalistische aanhanke-

lijkheid aangetoond, en dit zowel binnen als buiten België.<sup>5</sup> De vaderlandse solidariteit en trots werden het hoogste goed en mochten in geen geval in vraag worden gesteld. Daarenboven bleek de rancune tegenover de vijand uitermate intens en bleef ook de maçonnieke wereld hiervan niet gespaard. Binnen de loges noemde men de Duitsers '*les Boches*' of zelfs '*Fritz en casque vaguement à pointe*' en men bleef vrezen voor 'de Germaanse bedreiging', en 'de Duitse sluwheid'.<sup>6</sup> Tijdens de eerste naoorlogse logezittingen was het anti-flamingantische discours opvallend scherp en algemeen. Sommige vrijmetselaars hadden het over 'een occulte, antinationale en criminele organisatie'.<sup>7</sup> De Vlaamse beweging en vooral de activisten, de flaminganten die tijdens de oorlog met de vijand hadden gecollaboreerd, waren al hun krediet verloren binnen de Belgische vrijmetselarij. In de dagen na de wapenstilstand van 11 november 1918 leidden deze gevoeligheden bij de Belgische vrijmetselaars tot een vurig verlangen om de eigen rangen te zuiveren. Het Grootoosten van België en zijn werkplaatsen wilden zich patriottisch opstellen en dienden zich dus te ontdoen van alle hinderlijke elementen.

Daarom vaardigde Charles Magnette<sup>8</sup>, de Grootmeester van de Belgische obediëntie, nauwelijks acht dagen na het einde van de vijandelijkheden een decreet uit dat de modaliteiten voor het hernemen van de maçonnieke activiteiten moest regelen. Dit decreet was gebaseerd op het idee 'dat het vooral belangrijk is om de kalmte en waardigheid in de loges te handhaven, en om betreuwenswaardige conflicten en ruzies te vermijden, om bepaalde broeders uit te sluiten wiens aanwezigheid een oorzaak van problemen zou zijn, discussies en wanorde'. Magnette doelde hiermee op vrijmetselaars van Duitse, Oostenrijks-Hongaarse, Bulgaarse en Otto-



maanse origine, met inbegrip van degenen die de Belgische nationaliteit hadden verworven. Deze laatste bepaling werd enkele maanden later geamendeerd met de volgende woorden: 'de Achtbare Meesters mogen, op eigen verantwoordelijkheid, broeders in logezittingen aanvaarden die Belg zijn geworden via naturalisatie of eigen keuze'.<sup>9</sup> Toen in maart 1919 de chaos van de eerste naoorlogse dagen was gekalmeerd, slaagde het Grootoosten van België erin op reglementaire wijze samen te komen. De algemene vergadering bevestigde het decreet van de Grootmeester. De uitsluiting van vrijmetselaars met een 'vijandelijke' nationaliteit werd opgenomen in de statuten, de activiteiten van de Duitstalige loge Hansa werden opgeschort en de internationale relaties met de obediënties uit Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Bulgarije en Turkije werden verbroken.<sup>10</sup>

In april 1919 nam de obediëntie een nog hardere houding aan en breidde ze de maçonnieke repressie uit naar Belgische vrijmetselaars die zich op een oneervolle manier hadden gedragen tijdens de oorlog. Hiervoor preciseerde ze artikel 10 van de eigen statuten, dat bepaalde dat een oneervolle handeling leidde tot het verlies van het vrijmetselaarschap. Voortaan zou het artikel ook gelden voor materiële, intellectuele, morele en financiële collaboratie en voor elke daad van 'verraad tegen het vaderland'. Vrijmetselaars die hun titel konden verliezen, waren 'elk lid van een Belgische loge die in het profane leven, hetzij in woorden of in actie, tijdens de oorlog de waardigheid, onafhankelijkheid of veiligheid van het Belgische vaderland had geschonden'. Om toe te zien op de uitvoering ervan werd een maçonnieke uitzonderingsrechtbank opgericht.<sup>11</sup>

De processen van deze uitzonderingsrechtbank en de debatten en beslissingen



Portret van Charles Magnette als Grootmeester van het Grootoosten van België. (Collectie MADOC)

van individuele loges over het decreet van 1918 en artikel 10 vormen de basis voor de analyse van de spanning tussen het Belgische nationalisme en alternatieve identitaire afhankelijkheden. Het gehouden discours, de gebruikte argumentatie en de strengheid van de opgelegde straffen kunnen ons hier helpen om beter te begrijpen welke nationalistische gevoeligheden aanwezig waren binnen de Belgische vrijmetselarij, die volledig door elkaar was geschud door de Grote Oorlog.

### Het model van het Vlaams activisme

Pieter Van Hees heeft het doel van de activistische beweging, die werd gesteund door een klein deel van de vooroorlogse Vlaamse beweging, gedefinieerd als het 'streven



naar radicale politieke veranderingen die de Vlaamse gemeenschap binnen een hervormde Belgische staat of zelfs binnen een soeverein Vlaanderen de grootst mogelijke politieke zelfstandigheid zouden moeten bieden.<sup>12</sup> Een golf van Vlaams ongenoegen, die ontstond bij het begin van de oorlog, wakkerde dit streven nog aan. Aan de basis van dat ongenoegen lagen verschillende factoren. Zo waren de taalvoorschriften uit de wet op het lager onderwijs van 1914 niet uitgevoerd en werd het Vlaamse volk beticht van germanofilie. Daarbovenop kwam de taalproblematiek aan het front, die gesymboliseerd werd door de zin *'et pour les Flamands la même chose'*. Deze factoren vergrootten het onrechtvaardigheidsgevoel en voedden de activistische beweging. De Duitse bezetter maakte gretig gebruik van de Vlaamse frustraties en activistische aspiraties. Hij voerde een verdeel- en heerspolitiek, de zogenaamde *Flamenpolitik*, en versterkte daarmee zijn greep op het bezette gebied. Deze politiek bevorderde het idee van zelfbeschikkingsrecht en ontketende vanaf 1916 een proces van administratieve scheiding en federalisering. In de praktijk kwam het erop neer dat de Gentse universiteit vernederlandst werd en dat de ministeries taalkundig gescheiden werden.<sup>13</sup>

De activisten zelf voelden zich zo goed ondersteund dat ze de Raad van Vlaanderen oprichtten. Dit organisme wilde de activistische politiek centraliseren en moest als contactpunt met de Duitsers dienen. De activisten hoopten de Raad op korte termijn tot een wetgevend orgaan uit te bouwen. Dat was echter buiten de Duitsers gerekend die zoveel onafhankelijkheid niet tolereerden. Dit nam niet weg dat de leden van de Raad van Vlaanderen in de lente van 1917 een delegatie naar Berlijn stuurden, besloten hun

politieke onafhankelijkheid uit te roepen en begin 1918 verkiezingen organiseerden.<sup>14</sup> Het is belangrijk op te merken dat de activistische politiek lang niet gesteund werd door de hele Vlaamse beweging en dat ze vele uitingen van protest uitlokte tijdens de oorlog. Het grootste deel van de beweging was 'passivist' of loyalist en verdrong de Vlaamse grieven om de Belgische oorlogsinspanning en eenheid te ondersteunen. Het is in deze passivistische context dat verschillende maçonnieke stemmen van zich lieten horen, met onder meer Paul Frédéricq, Nicolaas Couperus en Camille Huysmans.<sup>15</sup> Toen de delegatie van de Raad van Vlaanderen in Berlijn werd ontvangen, stelden de passivisten een protestbrief op die 77 handtekeningen telde. Opvallend feit: een van de ondertekenaars was Isidor Van Doosselaere, de voorzitter of Achtbare Meester van de vooraanstaande Antwerpse loge Marnix van Sint-Aldegonde.<sup>16</sup>

Dat is zo bijzonder omdat Marnix onder haar leden enkele activisten telde en niet van de minste. Toch was de meerderheid van de loge het er in november 1919 over eens dat 'de omstandigheden' ervoor hadden gezorgd 'dat onze vrienden van gisteren, heden onze vijanden zijn'.<sup>17</sup> Vijf leden werden aangeklaagd voor deelname aan de activistische beweging en verzuim van hun vaderlandse plichten. Het ging om de liberale flaminganten Leo Augusteyns en Jozef Tyck en drie leden van de Raad van Vlaanderen: Leo Meert, Pieter Tack, die de Raad voorzat, en Raf Verhulst. De akte van inbeschuldigingstelling bevatte weinig informatie over hun precieze activiteiten tijdens de oorlog. Augusteyns en Verhulst zouden propaganda verspreid hebben, Tack had in de Raad van Vlaanderen gezeteld en Meert had steenkool uitgedeeld in naam van de bezetter. De argumentatie van de loge was veel breder en hield een algemene aanklacht



tegen het activisme in. Ten eerste zagen de flaminganten hun vrees bewaarheid worden, omdat het activistische verleden van enkelingen het beeld van de hele Vlaamse beweging had aangetast. Het zou nu nog veel moeilijker worden om gehoor te krijgen voor de Vlaamse grieven. Ten tweede schilderde de loge het activisme af als puur opportunisme, ontdaan van enig dieperliggend ideaal. Waarom zou men vergevingsgezind zijn voor verraders die de loyalisten tijdens de oorlog hadden bedreigd? Daarenboven waren vele activisten al veroordeeld door burgerlijke rechtbanken en moest de vrijmetselarij zich neerleggen bij deze beslissingen. Ten slotte was de zwaarste aanklacht gebaseerd op nationalisme: 'Het politiek nationaliteitsbegrip dat zich sinds 1830 nooit zo scherp heeft afgetekend, is door hen met de voeten getreden.' Hun daden vielen dus volledig binnen de nieuwe interpretatie van artikel 10 van de statuten van het Grootoosten, wat Marnix ertoe bracht de vijf mannen uit te sluiten en hun dossier door te geven aan de maçonnieke uitzonderingsrechtbank.<sup>18</sup>

Deze rechtbank, voorgezeten door de Grootmeester en samengesteld uit oud-Grootmeesters en dignitarissen van het Grootoosten, stelde deze beslissing niet meer in vraag. Niemand ging in beroep en omdat de meeste beklagden in het buitenland vertoefden, debatteerde de rechtbank niet eens over de zaak. Het resultaat was dat de vijf Antwerpse vrijmetselaars 'uit de orde geschrapt werden voor onwaardigheid'.<sup>19</sup> Een gelijkaardige beslissing viel voor een lid van die andere Antwerpse loge, Les Elèves de Thémis. Daar werd Antoon Moortgat uitgesloten omdat hij tijdens de bezetting een verlonde functie had aanvaard van de vijand. Deze vrijmetselaar was inderdaad door tussenkomst van de Duitse bezetters directeur geworden van de

Hogere Handelsschool van Antwerpen. Het Grootoosten sloot ook hem bij verstek uit, want ook hij was het land ontvlucht en had een betrekking in Duitsland aangenomen. De meeste processen van de maçonnieke uitzonderingsrechtbank die aangespannen werden tegen belangrijke Vlaamse, activistische figuren, waren zeer kort en verliepen zonder problemen of debatten. Niemand durfde te twifelen aan het flagrante gebrek aan patriottisme van deze mannen.

Enkele minder evidente gevallen, met een minder expliciete vorm van activisme, kregen meer aandacht van de rechtbank. De affaire-Oscar de Cavel is een perfect voorbeeld. Deze ingenieur en lid van de Antwerpse loge Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis werd aangeklaagd en schuldig bevonden door zijn werkplaats, omdat hij 'in constante relatie met activisten' zou gestaan hebben. Zijn loge nam hem kwalijk dat hij zijn vrouw, die een manifest voor de vernederlandsing van de universiteit van Gent had ondertekend, niet publiekelijk had berispt, dat hij het bezoek van de Raad van Vlaanderen in Berlijn niet had afgekeurd en ten slotte dat hij een andere vrijmetselaar had bedreigd, omdat die een functie aan de Gentse universiteit had geweigerd. De Cavel zei in zijn verdediging dat het hier om een persoonlijke afrekening ging door bepaalde leden van de loge en dat alles wat men hem verweet enkel verondersteld en indirect activisme was. De vrijmetselaar die optrad als advocaat-generaal was die mening niet toegedaan. Dit mag niet verbazen. Het ging om Raoul Engel, een man met wallingantische sympathieën. Engel beschuldigde

Menukaart van de loge Nous Maintiendrons van 25 maart 1916. De prent van Arthur Pierre toont de maçonnieke triade 'wijsheid, schoonheid en kracht' boven een (Belgische) leeuw die de (Duitse) slang vertrappelt. (Collectie MADOC)

SAGESSE

FORCE



BEAUTÉ

R. . □ . . TEMPORAIRE BELGE  
"NOVS MAINTIENDRONS"  
A L'OR. . DE LA HAYE





de Cavé van een 'Duitsgezinde attitude'. De maçonnieke uitzonderingsrechtbank volgde deze interpretatie en bevestigde de uitsluiting, die was uitgesproken door Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis.<sup>20</sup>

De activistische vrijmetselaars bevonden zich niet enkel in Antwerpen. Ook Gentse werkplaatsen deelden in de naoorlogse processen en uitsluitingen. Op 23 september 1920 sloot La Liberté vier leden uit: Jan Wannyn, Henri Schoenfeld, Lieven Duvosel en Adolphe Van den Bergh. Zoals bij Marinx bleken de motieven voor hun uitsluiting redelijk voor de hand liggend. Jan Wannyn was een van de onbetwiste leiders van het Gentse activisme. Hij had de Nationalistische Bond opgericht, waarmee hij een groot aantal leden en heel wat Duitse subsidies had kunnen aantrekken. Zijn positie was er in die mate door versterkt dat hij erin was geslaagd de burgemeester en bepaalde schepenen uit hun ambt te laten ontzetten. Sommigen onder hen waren vrijmetselaar, zoals Camille De Bruyne.<sup>21</sup> Henri Schoenfeld maakte deel uit van de Raad van Vlaanderen en was een van de professoren van de Von Bissing Universiteit. Het geval-Adolphe Van den Bergh was gelijklopend: hij zetelde in de Raad van Vlaanderen en werd in 1916 benoemd tot professor aan de universiteit van Gent. Hij zou deze functie echter nooit uitoefenen, omdat hij twee dagen voor de officiële opening van de universiteit stierf. Zijn uitsluiting uit de loge was dus vooral een symbolische daad. Ten slotte was er Lieven Duvosel, de muzikale ziel van het Gentse activisme. Duvosel was de componist van het *Strijdlid der Vlaamsche nationalisten* en dirigeerde bij de stichtingsvergadering van de Von Bissing Universiteit. Het Grootoosten bevestigde de uitsluiting van deze vrijmetselaars door La Liberté. Er zijn geen sporen van een proces of beroep

bij de maçonnieke uitzonderingsrechtbank, meer dan waarschijnlijk omdat de Gentse beslissing als een evidentie werd aanzien en omdat het activisme van deze mannen 'algemeen bekend' was.<sup>22</sup>

De Gentse vrijmetselarij kende nog een laatste uitsluiting, ditmaal bij Le Septentrion. Het ging om Johan Eggen die in de Raad van Vlaanderen had gezeteld. Hij was meteen na de wapenstilstand het land uitgevlucht en werd bij verstek veroordeeld door een burgerlijke rechtbank en door zijn eigen werkplaats. Die informeerde het Grootoosten van de uitsluiting in februari 1920 en schreef: 'We worden geconfronteerd met een geval van overmacht; een van ons heeft zijn land en al zijn eden verraden; hij zal nooit komen opdagen om zichzelf te verdedigen; we mogen dus geen minuut langer wachten, dat zijn herinnering gehaat moge worden'.<sup>23</sup> Niemand protesteerde tegen deze beslissing of zienswijze. Het Vlaamse activisme werd beschouwd als een vanzelfsprekend en rechtvaardig motief voor uitsluiting. Daarenboven was Eggen waarschijnlijk nog niet verankerd in het sociale weefsel van de loge, omdat hij pas in 1911 werd ingewijd. Andere aanklachten zouden echter niet zo vanzelfsprekend zijn.

### Collaboratie, pacifisme en dat andere activisme

De debatten over beschuldigingen van Vlaams activisme binnen het maçonnieke uitzonderingstribunaal waren heel kort of zelfs onbestaande. Dit was te wijten aan de algemene anti-Vlaamse atmosfeer van de naoorlogse periode. De schuld van de activisten werd algemeen aanvaard en moest dus niet bediscussieerd worden. Paradoxaal genoeg baarden de processen tegen vrijmetselaars die beschuldigd werden van intellectuele



of materiële collaboratie, veel meer opzien. Twee gevallen van economische collaboratie doken op in de bronnen. In Leuven werd een vrijmetselaar bij La Constance uitgesloten, omdat hij zijn oliebedrijf clandestien had kunnen heropenen door zwijggeld te betalen aan de bezetter.<sup>24</sup> La Charité in Charleroi verbande een van haar leden die zijn fabriek ter beschikking had gesteld van de Duitsers.<sup>25</sup>

Het tribunaal van het Groot-oosten bleek nog veel strenger wanneer het ging om gevallen van intellectuele of morele collaboratie. Een uitstekend voorbeeld is het proces van Fritz Norden, advocaat bij het Brusselse hof van beroep en lid van Les Amis Philanthropes n°3. Toen zijn zaak voor het eerst voorkwam bij de maçonnieke uitzonderingsrechtbank in maart 1921 bleek de toon onmiddellijk zeer streng: 'De argumenten voor een uitsluiting zijn duidelijk. Hij werd van de balie geschrapt. Zijn boek roept de minachting van iedereen op. Hij heeft zichzelf bedekt met schande door zijn gedrag onder de vijandelijke bezetting: zijn uitsluiting uit de orde is absoluut noodzakelijk'. Het boek waarvan sprake, werd door Norden geschreven in 1915 en droeg de titel *La Belgique neutre et l'Allemagne*. Het kaderde volledig binnen de 'Friedenssehnsucht', die de bezetter trachtte te verspreiden in België. Het probeerde de Belgen ervan te overtuigen dat vrede meer waard was voor de onafhankelijkheid van de natie dan bloedvergieten. Bovendien, zo dacht Norden, rechtvaardigde de Belgische neutraliteit vanuit juridisch oogpunt geenszins een militaire tegenaanval: 'Misbruikt door onwetende en schuldige politici over de internationale rol die de geschiedenis en de verdragen het land toebedeelden, geloofde België dat het haar plicht was om haar dappere kinderen op te offeren in het kamp van de huurlingen. Laat haar tenminste weten

wie verantwoordelijk is voor haar ongeluk'. Norden had zijn pen dus ten dienste gesteld van een extreme interpretatie van het pacifisme, die bovenal ondersteund werd door de Duitsers – zij prezen het boek ook aan in spoorjagers. De maçonnieke uitzonderingsrechtbank debatteerde een tweede maal over de zaak-Norden zonder dat de man zelf aanwezig was. Dit verhinderde niet dat een harde uitspraak werd geveld. Deze vrijmetselaar had zijn vaderland oneer aangedaan door een werk 'dat een weefsel van leugens en laster was' te schrijven. Zijn uitsluiting werd dus bevestigd en gecommuniceerd aan de buitenlandse obediënties.<sup>26</sup>

Fritz Norden was niet de enige vrijmetselaar die uitgesloten werd op basis van anti-vaderlands pacifisme. Tijdens de oorlog bestonden in Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland Belgische loges in ballingschap, zoals de werkplaats *Nous Maintiendrons* in Den Haag. In 1915 vond daar een veelzeggend incident plaats: een van de leden, Jules Fromenteau, legde toen uit dat hij als soldaat niet geschoten had tijdens de Duitse inval omwille van zijn pacifistische ideaal en zijn haat tegen het nationalisme. De tijdelijke loge had de man toen al uitgesloten. *La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies* en de maçonnieke uitzonderingsrechtbank zouden deze beslissing na de oorlog hernieuwen.<sup>27</sup>

Het lijkt op het eerste gezicht misschien vreemd dat een kosmopolitisch gezelschap zich zo fel verzette tegen pacifistische leden. Om dit te begrijpen, dient het begrip 'patriotisch pacifisme' zich aan. Binnen de context van de Duitse oorlogsdreiging leek het perfect legitiem voor het neutrale België om zich te willen verdedigen. De 'gewapende natie', klassiek thema van het liberaal nationalisme, was op die manier niet in contradictie met het internationalisme van de vrijmetselaars. Zij



beschouwden zichzelf dus als patriottische pacifisten en zagen het Belgische militaire ingrijpen van augustus 1914 als een 'rechtvaardige oorlog'.<sup>28</sup>

De debatten die de meeste inkt deden vloeien in de verslagen van het maçonnieke tribunaal, betroffen een andere en bijzondere vorm van intellectuele, morele en praktische collaboratie. Hoewel minder bekend en beschreven dan haar Vlaamse evenknie bestond er ook binnen de Waalse beweging een vorm van activisme. Een zeer klein deel van de vooroorlogse wallinganten beschouwde de Duitse bezettingspolitiek als een te grijpen kans om zijn federalistische of zelfs separatistische verzuchtingen in praktijk te brengen. Clandestiene bijeenkomsten, een persorgaan onder de naam *L'Avenir Wallon* en het Comité de Défense de la Wallonie structureerden een beweging die in de minderheid was, maar zeker niet zonder belang. De administratieve scheiding, die door de Duitse gouverneur-generaal was doorgevoerd in 1917, zorgde ervoor dat de verschillende ministeries en administraties met Waalse bevoegdheden naar Namen verhuisden en dat Waalse activisten er benoemd werden. De historici van de Waalse beweging, zoals Philippe Destatte, beschouwen dit niet als activisme in zijn puurste vorm. Maar wij denken, samen met Jean-Pierre Delhaye, dat het feit dat 'de vertegenwoordigers van het Comité de Défense wel degelijk hebben geprobeerd te onderhandelen over federalisme met de Vlaamse activisten van de Raad van Vlaanderen' toch een overduidelijke aanwijzing is. Delhaye zelf staat erop de federalistische inspanningen van deze mannen in de verf te zetten, eerder dan de activistische. Wij denken daarentegen dat het verschil tussen Vlaamse en Waalse activisten qua intentie verwaarloosbaar was en

enkel te wijten aan de negatievere perceptie van de Vlaamse, lees 'Germaanse', activisten in de eerste naoorlogse jaren. Ook het kleinere aantal en de geringere impact van hun Waalse tegenhangers speelden daarbij een rol.<sup>29</sup> Hoe dan ook, de naoorlogse, Belgische vrijmetselarij was vast overtuigd van het bestaan van dit fenomeen. Dat blijkt uit het veelvuldige gebruik van de woorden 'Waalse activist' tijdens debatten en het feit dat leden van de orde die het federalisme of Waals separatisme hadden voorgestaan, hiervoor berecht werden.

In bepaalde gevallen was de bewijslast mager en indirect, maar kon een uitsluiting toch niet vermeden worden. De zaak-Degeynst is een schoolvoorbeeld. Deze dokter en socialistische schepen van Hoei was weggestuurd door La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies, omdat hij een lezing van een Waals activist had bijgewoond. Ook had hij er een deel van de toehoorders dat fel protesteerde tegen de activistische uitlatingen, proberen tot bedaren te brengen. Deze attitude bracht de uitzonderingsrechtbank van het Grootoosten ertoe de uitsluiting in de volgende bewoording te bevestigen en te rechtvaardigen: 'Terwijl deze interventie niet moet worden geïnterpreteerd als een formele goedkeuring van de subversieve theorieën die naar voren werden gebracht door de activistische spreker, toch moet ze gezien worden als een zich ten dienste stellen van de vijand, gezien de morele invloed die de beklagde, als schepen van de stad Hoei, moet gehad hebben op het aanwezige publiek'. Hij had 'de zwevende elementen' beïnvloed 'in de richting van vooronderstellingen die tegen de Belgische publieke orde en de veiligheid van het gehavende vaderland ingingen'. De beklagde vrijmetselaar had zich nochtans proberen te verdedigen door aan te tonen dat



hij 'zeer belangrijke vaderlandse diensten' bewezen had aan de bevolking van Hoei, dat hij al geleden had onder de kritieken en laster tijdens de oorlog en dat hij ervan overtuigd was dat het hier louter om een persoonlijke en politieke afrekening ging. Het is vandaag onmogelijk om de interpretatie van Degeynst te staven. Toch moeten we ook aanvaarden dat de grond van het argument dat het tribunaal tegen hem gebruikte tijdens de conclusies minstens bedenkelijk te noemen valt: 'Deze situatie is overduidelijk, zeker gezien de vijandigheid die door de inwoners van Hoei is vertoond ten opzichte van de broeder sinds de feiten zich hebben voorgedaan'.<sup>30</sup>

Het proces van de Luikse apotheker Emile Cavenaile bij het uitzonderingstribunaal werd gevoerd omdat vijf andere leden van La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies beroep hadden aangetekend. Deze mannen waren ervan overtuigd dat de aanklacht tegen Cavenaile niet onder het decreet van het Grootoosten viel maar een 'simpel' maçonniek delict betrof. Hij werd 'ervan beschuldigd dat hij zijn zoon toelating had gegeven om in dienst te treden van een door de bezetter opgerichte organisatie [het Waalse ministerie van Namen] en de legitimiteit van deze houding krachtig had verdedigd'. Volgens de Luikse vrijmetselaars was hij een slechte vader geweest maar geen slechte patriot. Ook Cavenaile hamerde tijdens zijn verdediging op dit concept. Hij verklaarde dat patriotisme 'hem niet echt iets kon schelen'. Hij aanvaardde het belang van een 'gehechtheid aan de geboortegrond' maar was voorstander van de administratieve scheiding in de vooroorlogse interpretatie. Hij vertelde dat hij veel geleden had en 'dat zijn jeugd nogal bewogen was en dat hem niet voldoende werd geleerd wat het vaderland was. Nu heeft hij het begrepen'. Zijn pleidooi was tevergeefs,

de kaart van de patriottische naïviteit overtuigde niet en de uitsluiting van Cavenaile werd door het tribunaal bevestigd.<sup>31</sup>

Degeynst en Cavenaile werden redelijk hard aangepakt door hun eigen werkplaats, zeker als men hun zaken vergelijkt met die van de notoire Waalse activist Franz Foulon. Deze man was een van de leiders van de wallingantische zaak tijdens de Eerste Wereldoorlog. Onder de Duitse censuur gaf hij vanaf 1916 de krant *L'Avenir Wallon* uit als reactie tegen 'de ontwikkeling van het activisme en de verdachte verklaringen van de Belgische regering'. Foulon maakte ook deel uit van het in 1918 opgerichte Comité de Défense de la Wallonie. Dat stond in contact met de Raad van Vlaanderen om zo de toepassing van de administratieve scheiding te versterken. In datzelfde jaar publiceerde hij *La question wallonne* waarin hij zijn federalistische doctrine uit de doeken deed. Maar tijdens zijn ondervraging bij Les Amis Philanthropes n°3 slaagde Foulon erin zijn acties te minimaliseren. Hij beschuldigde andere Waalse activisten van 'germanofilie', verdedigde de administratieve scheiding in haar vooroorlogse vorm en zei de eenheid van de Belgische monarchie altijd te hebben verdedigd en nooit te hebben gelooft 'in de overwinning van de Duitse troepen'. Foulon wilde niet aanzien worden als een antinationalist en zei: 'Ik heb het woord "Belgisch" niet gebruikt alsof ik er de nationale betekenis van wou aantasten. Ik heb het verstaan in de zin waarop het werd gebruikt in de vooroorlogse polemieken door de school van het zogenaamde "âme belge"'. Hij werd ook geholpen door de positieve getuigenis van de zeer gerespecteerde vrijmetselaar Alexis Sluys. Die verklaarde dat Foulon nooit 'de scheiding van het land' had gepredikt: 'Hij heeft enkel de legitieme rechten van Wallonië verdedigd



Année 1

N° 2

Avril-Juin 1922

# BULETIN

XX<sup>e</sup> ANNÉE — BULLETIN N° 57  
DU BUREAU INTERNATIONAL DE RELATIONS MAÇ.

ORGANE OFFICIEL

## DE L'ASSOCIATION MAÇ. INTERNATIONALE

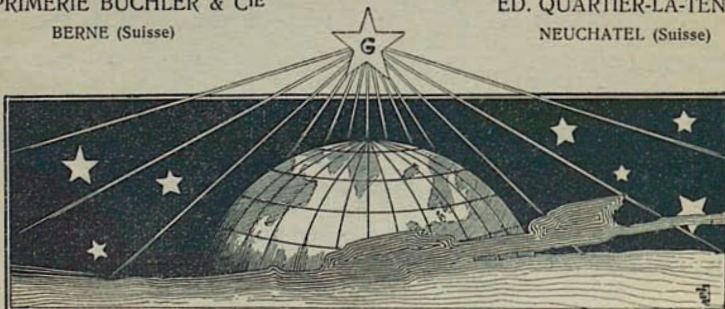
PARAISSANT CHAQUE TRIMESTRE  
EN FRANÇAIS, EN ANGLAIS ET EN ALLEMAND

DÉVOUÉ  
A LA  
FRANC-MAÇONNERIE UNIVERSELLE

PRIX DE L'ABONNEMENT :  
Fr. 6 par année  
PRIX DES INSERTIONS :  
50 cts. la ligne

*Administration*  
IMPRIMERIE BÜCHLER & C<sup>IE</sup>  
BERNE (Suisse)

*Rédaction :*  
ED. QUARTIER-LA-TENTE  
NEUCHÂTEL (Suisse)





tegen de flamingantische manoeuvres'.<sup>32</sup>

De loge sprak de vrijmetselaar vrij, maar drie leden tekenden beroep aan bij het maçonniek uitzonderingstribunaal. Dit orgaan annuleerde de beslissing van Les Amis Philanthropes n°3 en sprak de uitsluiting van Franz Foulon uit. De straf werd gerechtvaardigd met volgend argument: 'Foulon ondermijnde de waardigheid, onafhankelijkheid en veiligheid van het vaderland door de verzetkracht van de natie te verminderen, in de bevolking kiemen van onenigheid te planten en de plannen van de vijand te begunstigen'.<sup>33</sup> Jean-Pierre Delhay en Paul Delforge, historici van de Waalse beweging en schrijvers van de biografie van Foulon, hebben een genuanceerd beeld van deze man en vrijmetselaar opgehangen. Ja, hij was een federalist, maar hij wilde België niet zien barsten. Foulon was niet de schepper van de administratieve scheiding van 1916. Dat waren de Duitsers. Zijn fout was dat hij de bezetting had gezien als een kans voor Wallonië, terwijl de rest van de Waalse beweging zich stilhield. Deze auteurs willen Foulon geen 'Waalse activist in de strafrechterlijke zin van het woord' noemen.<sup>34</sup> Wij durven hieraan te twifelen. Hoe dan ook, de 'ware' betekenis van de term kon het naoorlogse Grootoosten van België weinig schelen. Zijn nationalistische reflex was zo sterk dat om het even welke vorm, hoe klein of indirect ook, van aantasting van de eenheid en veiligheid van het Belgische vaderland volstond om een man zijn maçonnieke waardigheid en zijn toegangsrecht tot de tempels te laten verliezen. De aanklachten wegens Waals activisme tonen echter ook aan dat de sociale positie van een vrij-

metselaar binnen zijn werkplaats of binnen het maatschappelijke en lokale weefsel de beslissing van individuele loges sterk kon beïnvloeden. Foulon kon genieten van een aanzienlijke sociale basis terwijl anderen, zoals Degeynst, misschien het slachtoffer waren van persoonlijke afrekeningen. Wat er ook van zij, het maçonniek uitzonderingstribunaal was redelijk consequent en streng in zijn vonnissen. Maar deze onverbiddelijkheid zou in vraag gesteld worden bij een andere groep beschuldigen: vrijmetselaars met de 'verkeerde' nationaliteit.

### De ongewenste nationaliteiten

We herinneren hier aan het decreet dat Charles Magnette eind 1918 opstelde en dat het Grootoosten van België enkele maanden later in geamendeerde vorm bevestigde. Het stipuleerde dat vrijmetselaars van Duitse, Oostenrijks-Hongaarse, Bulgaarse en Ottomaanse nationaliteit geen deel meer konden uitmaken van de Belgische werkplaatsen. Een uitzondering werd echter gemaakt voor die vrijmetselaars die genaturaliseerd waren of uit eigen beweging Belg waren geworden. In dat geval kon de Achtbare Meester van de loge beslissen over hun lot. De snelheid waarmee dit decreet werd uitgevaardigd, getuigt van een nationalistische omslag zonder weerga en van een sterke rancune tegen de vijand. Het amendement dat de Belgische obediëntie aanbracht, verzachtte de draagwijdte van het decreet. Maar de kracht van het exclusieve nationalisme van de Belgische vrijmetselarij kan alleen begrepen worden door de uitvoering ervan.

We beschikken niet over een complete lijst van vrijmetselaars die op basis van hun nationaliteit werden uitgesloten. Dit is vooral te wijten aan het feit dat de maçonnieke uit-

Voorpagina van *Bulletin*, het tijdschrift van de Association Maçonique Internationale, april-juni 1922. (Collectie MADOC)



zonderingsrechtbank slechts enkele zaken behandelde, omdat de meeste vrijmetselaars niet in beroep gingen tegen de beslissingen van individuele werkplaatsen. Hun aantal mag echter niet worden geminimaliseerd, want bij Marnix bijvoorbeeld werden zeven vrijmetselaars met Duitse namen uitgesloten.<sup>35</sup> Een andere Antwerpse loge, Les Elèves de Thémis, sloot twee mannen van Duitse origine uit, zonder daar enige uitleg over te verschaffen.<sup>36</sup> Deze regel bleek algemeen aanvaard. Nergens is bijkomende argumentatie die de uitsluiting van mannen met een ongewenste nationaliteit motiveerde, te vinden.

Maar niet alle vrijmetselaars met een 'vrijandelijke' nationaliteit werden uitgesloten. Wel integendeel. Bepaalde loges besloten geen maatregelen te nemen. De maçonnieke bronnen brengen ook veelvuldige aanvragen voor re-integratie van vrijmetselaars aan het licht. Deze werden ingediend door de loges zelf of door individuele vrijmetselaars, bij de maçonnieke uitzonderingsrechtbank of zelfs rechtstreeks bij de Grootmeester. In 1919 vroegen Les Amis de la Parfaite Intelligence uit Hoei aan Grootmeester Magnette of 'deze maatregel niet te streng was voor diegenen die een zeer waardige houding aannamen tijdens de oorlog'. Een van hun leden, Charles Klaré, was 'sinds 1895 genaturaliseerd, heeft de sympathie van zijn broeders weten te behouden en het zou pijnlijk zijn hem van onze zittingen verwijderd te zien worden'.<sup>37</sup> Paul Carré, lid van de loge en toekomstige burgemeester van Hoei, stuurde een persoonlijke brief aan Charles Magnette waarin hij verklaarde dat Klaré 'zijn wil en intentie om geen Duitser meer te zijn' duidelijk had laten blijken en dat men hem als 'heimatloos' moest beschouwen.<sup>38</sup> De uitspraak van de maçonnieke uitzonderingsrechtbank is spijtig genoeg onbekend.

We weten wel met zekerheid dat een gelijkaardige poging van Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis haar vruchten afwierp. Deze loge, met vooral haar Achtbare Meester Jean-Laurent Hasse, stuurde verschillende brieven naar de Grootmeester waarin ze de re-integratie van Alfred Menke, Mario Siva en Jacques Adler bepleitte. De eerste was in Keulen geboren, maar woonde sinds zijn derde levensjaar in België, had in de burgerwacht gediend en was een gedreven lid en dignitaris van de tijdelijke loge Nous Maintiendrons in Den Haag geweest. Hasse bepleitte de zaak van Menke voor het uitzonderingstribunaal, omdat 'hij in werkelijkheid een vaderlandsloze is omwille van zijn geboorte, maar een Belg op basis van zijn gedrag en de affectie waarmee hij omringd is'. Hij deed hetzelfde voor Siva, die de pech had in Constantinopel te zijn geboren maar in werkelijkheid Fransman was. De laatste, Adler, was genaturaliseerd, een detail dat men was vergeten te noteren in het guldenboek. De zaak van de drie Antwerpse vrijmetselaars verscheen voor het tribunaal, Hasse nam hun verdediging op en slaagde in zijn opzet. Les Amis Philanthropes n°2 en n°3 wonnen een gelijkaardig proces en konden op die manier in totaal vier vrijmetselaars van Duitse origine re-integreren, omdat 'hun attitude waardig was tijdens de oorlog'.<sup>39</sup>

Uit correspondentie tussen Les Philadelphes van Verviers en het Grootoosten van België blijkt dat het sociale kapitaal van de vrijmetselaars van ongewenste origine een niet te versmaden rol speelde. Hierin meldde de werkplaats zonder bijkomende uitleg de uitsluiting van drie vrijmetselaars van vrijandelijke afkomst. Maar dezelfde brief bevat ook een aanvraag tot re-integratie van twee vrijmetselaars die onder het decreet vielen: Herman Schürmann en Otto Groh. Het ver-



schil tussen de eerste drie en de laatste twee was hun plaats binnen het sociale weefsel van de werkplaats. Schürmann en Groh waren 'zonder nationaliteiten', maakten al jaren deel uit van de commissie van dignitarissen van de loge en 'één van de broeders verheugde ons met vele en uiterst interessante werkstukken'.<sup>40</sup> Naarmate de initiële, naoorlogse schok wegtrok, verdween het nationalistische uitsluitingscriterium niet noodzakelijk, maar werd het zeker getemperd door vooraf bestaande broederlijke banden, door de waardige houding van de betrokkenen tijdens de oorlog en door het bewijs van hun anti-Duitse en pro-Belgische gevoelens. Daarenboven durfden vele vrijmetselaars luidop te twifelen aan de gegrondheid van deze maatregelen. Het decreet werd echter pas in 1933 ingetrokken.

### Besluit

In zijn monumentale geschiedenis van 'de geboorte van de moderne wereld' heeft Cambridge-historicus Christopher Bayly aangegeven dat de periode net voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een belangrijke paradox vertoonde: terwijl de wereld evolueerde naar een geglobaliseerde samenleving, werd zij geconfronteerd met snelgroeiende vormen van nationalisme. Globale communicatie werd mogelijk, maar moest via nationale structuren verlopen. De wereld was 'inter-nationaal' geworden.<sup>41</sup> De paradox van het 'inter-nationalisme' beschrijft op een doeltreffende manier de spanning die ook bestond binnen de maçonnieke wereld. Terwijl traditionele vormen van patriotische afhankelijkheid doorheen de 19e eeuw een nationalistische invulling kregen, ontstond een schijnbare contradictie binnen het kosmopolitische broederschap. Het

kosmopolitische ideaal van de vrijmetselarij werd geconfronteerd met nationale structuren. Wereldoorlog I versterkte deze spanning tussen de verschillende identificatieniveaus op ongeziene wijze.

Het relaas van de naoorlogse maçonnieke repressie heeft ons op niet mis te verstane wijze geleerd dat het regionale identificatieniveau, Waals of Vlaams, voorlopig volledig had afgedaan bij de Belgische vrijmetselarij en dat het anti-Duitse sentiment ongemeen sterk was. De Belgische nationalistische gevoelens waren zo allesoverheersend dat de rangen op een snelle en op momenten bijna irrationele manier werden gezuiverd.

Het vooraf bestaande sociale weefsel van individuele loges kon deze nationalistische reflex soms temperen. Dit was vooral het geval bij aanklachten op basis van 'vijandelijke' nationaliteiten. Als de beklaagde kon bewijzen zich eervol en pro-Belgisch te hebben opgesteld, kon hij in bepaalde gevallen op genade rekenen. Echter, wanneer het om aanklachten ging tegen vrijmetselaars die de Belgische identiteit, integriteit en onafhankelijkheid in gevaar hadden gebracht, bleek het Grootoosten van België onwrikbaar. Gebrek aan vaderlandsliefde was onvergeeflijk.

Uit het voorgaande blijkt dat de Belgische vrijmetselarij wel degelijk een spiegel was van de bredere maatschappelijke, sociale en politieke ontwikkelingen in de Belgische en Europese samenleving van de naoorlogse jaren. Hoewel kosmopolitische en internationalistische idealen nog steeds aanwezig waren, overheerste een nationalistische reflex die internationale samenwerking tijdens het interbellum binnen en buiten de tempelmuren ernstig zou bemoeilijken.<sup>42</sup>

Op het vlak van persoonlijke en maçonnieke identificatie kan dit simultaan onderschrijven van nationalistische (of regionalistische)





en internationalistische of patriottische en pacifistische doelen contradictorisch, misschien zelfs schizofreen lijken. Dat is het echter niet. Voor de Belgische vrijmetselaars van het begin van de 20e eeuw sloten deze concepten elkaar niet noodzakelijk uit. Ze begrepen ze vooral als parallelle identiteiten. Vanuit abstract perspectief kon de vrijmetselaar perfect een burger van zijn eigen land én van de hele wereld zijn. Alleen bleek dit evenwicht in de praktijk zeer moeilijk houdbaar.

- 1 Een voorbeeld is het colloquium *La Belgique et les traités de paix de Versailles à Sèvres (1919-1920)*, dat doorging in het Paleis der Academiën in Brussel, 9-11 mei 2019.
- 2 Dit citaat is een vertaling uit het Engels. D. LIGOU, *Anderson's Constitutions - Constitutions d'Anderson*, Parijs: EDIMAF, 2002, p. 179.
- 3 We verwijzen hiermee naar de definities die de Britse historicus Elie Kedourie heeft gegeven voor deze twee concepten. Zie: Elie KEDOURIE, Nationalism. In: J. HUTCHINSON & A.D. SMITH (eds.), *Nationalism. Critical Concepts in Political Science. Volume I*, London/ New York: Routledge, 2002, pp. 252-253.
- 4 J. STENGERS & E. GUBIN, *Le grand siècle de la nationalité belge. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 2*, Brussel: Editions Racine, 2002, pp. 143- 145.
- 5 De geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij tussen 1914 en 1918 wordt uitgebreid besproken in: Anais MAES, *Flamands? Wallons? Belges et francs-maçons! La franc-maçonnerie et la construction d'identités nationales en Belgique au long XIXe siècle*, Brussel: ASP, 2015, pp. 290-333.
- 6 Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Livre d'Architecture - La Liberté, 5910-5925. Tenues du 10.01.5921 (10.03.1921) et du 24.10.5921 (24.12.1921)*, Moskou-Archieven, Maçonniek Studie- en Documentatiecentrum (hierna: MADOC), dossier 1.0643, folio's 192-192bis en 206-207bis.
- 7 Dit citaat is een vertaling uit het Frans. *Livre d'Architecture - La Liberté, 5910-5925. Tenues du 18.09.5920 (18.11.1920)*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 1.0643, folio's 176-177bis.
- 8 Over de rol en het symbolische belang van Charles Magnette als Grootmeester tijdens de Eerste Wereldoorlog, zie: Anais MAES, Charles Magnette, Belgian Grand Master in 1914: Cosmopolitan or Nationalist Icon? In: *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism*, 1(2010)1, pp. 94-119.
- 9 Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Bulletin du Grand Orient de Belgique, 5913 à 5919*, Brussel, GOB, 1919, pp. 90-91.
- 10 *Bulletin du Grand Orient de Belgique, 5913 à 5919*, Brussel: GOB, 1919, pp. 90-92.
- 11 Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Bulletin du Grand Orient de Belgique, 5913 à 5919*, Brussel: GOB, 1919, pp. 93-94.
- 12 P. VAN HEES, Activisme. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (hierna: NEVB), p. 205.
- 13 P. VAN HEES, Activisme. [...], pp. 205-224; S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen/ Amsterdam: Houtekiet/Atlas Contact, 2013, pp. 139-172, 255-288; L. WILS, *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, Davidsfonds, 1974, 272 p.; M. DE METSENAERE, Flamenpolitik, In: NEVB, 1998, p. 1155; K. DE CLERCK (ed.), *Kroniek van de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit*, Gent: Archief RUG, 1980, pp. 103-133.
- 14 H.D. MOMMAERTS & P. VAN HEES, Raad van Vlaanderen. In: NEVB, pp. 2523- 2527.
- 15 R. STEYAERT & R. DE SCHRYVER, Passivisme. In: NEVB, pp. 2394-2399.
- 16 D. VANACKER, *Van activist tot antifascist. Leo Augusteyns en het Vlaams-nationalisme*. Gent: Academia Press/Liberaal Archief, 2008, p. 494.
- 17 *Akte van beschuldiging tegen B[roeders] die zich plichtig gemaakt hebben aan onvaderlandsch gedrag tijdens den Oorlog 1914-1918. Marnix van Sint-Aldegonde, 08.09.5919 (08.11.1919)*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0290, folio's 5-10.
- 18 *Akte van beschuldiging tegen B[roeders] die zich plichtig gemaakt hebben aan onvaderlandsch gedrag tijdens den Oorlog 1914-1918. Marnix van Sint-Aldegonde, 08.09.5919 (08.11.1919)*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0290, folio's 5-10.
- 19 Citaat vertaald uit het Frans. *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 19.01.5921 (19.03.1921)*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 21-21bis; *Lettre du Grand Secrétaire du Grand Orient de Belgique à la loge Marnix van Sint-Aldegonde, 10.08.5933 (10.10.1933)*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 1-5.
- 20 Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 09.05.5920 (09.07.1920)*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 7-8bis; *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 16.05.5921 (16.07.1921)*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 9-12bis.
- 21 D. VANACKER. *Het aktivistisch avontuur*. Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1991, pp. 243-249; J. MASURE. *De Belgische vrijmetselarij ten aanzien van de Vlaamse Beweging: evoluties, conflicten en*



- interacties (1888- 1932)*. Brussel: VUB, onuitgegeven masterproef, 2009, pp. 40-41.
- 22** Dit citaat is een vertaling uit het Frans. D. VANACKER. *Het aktivistisch avontuur*. Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1991, pp. 243-249; *Circulaire du Grand Orient de Belgique aux Puissances maçonn[iques] étrangères concernant l'exclusion de maçons pour indignité*, 23.09.5920 (23.11.1920), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio's 2-3.
- 23** Citaat uit het Frans vertaald. P. VAN HEES. Eggen (Van Terlan) Johan L.M. In: *NEVB*, p. 1050; *Lettre du Septentrion au Grand Orient de Belgique*, 27.11.5919 (27.01.1920), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio 47.
- 24** *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 09.05.5921* (09.07.1921), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 7-8. De uitspraak van het tribunaal is niet duidelijk: ze ontbreekt in de bronnen.
- 25** *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 18.09.5922* (18.11.1922), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 25-25bis. Het tribunaal bevestigde de uitsluiting niet, maar aanvaardde het vrijwillige ontslag van de vrijmetselaar in kwestie.
- 26** Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 19.01.5921* (19.03.1921), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 21-21bis; F. NORDEN, *La Belgique neutre et l'Allemagne d'après les hommes d'Etat et les juristes belges*, Bruxelles: Imprimerie G. Richard, 1915, p. 91; S. DE SCHAEPRDRIJVER, *Deux patries. La Belgique entre exaltation et rejet, 1914-1918*. In: *Cahiers d'Histoire du Temps présent*, 2000(7), p. 32; *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 04.11.5922* (04.01.1923), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 21-21bis.
- 27** J. LETON, *Liège. Loges et chapitres du XVIIIe au XXe siècles*, Liège: Souverain Chapitre Charles Magnette de La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies, 1985, p. 318; *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 12.11.5923* (12.01.1924), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 13-13bis.
- 28** Zie: S.E. COOPER, *Patriotic Pacifism. Waging War on War in Europe, 1815-1914*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1991.
- 29** Dit citaat is een vertaling uit het Frans. J.-P. DELHAYE, *Activisme*. In: *Encyclopédie du Mouvement Wallon*. Charleroi: Institut Jules Destrée, 2003, pp. 21-26.
- 30** Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 28.11.5920* (28.01.1921), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 14-15; *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 19.12.5920* (19.02.1921), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 16-17bis.
- 31** Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Procès Cavenaile, La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio's 66-68; *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 08.11.5920* (08.01.1921), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.01667, folio's 18-19bis.
- 32** Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Procès Foulon, Les Amis Philanthropes n° 3*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0583, folio's 30-43; J.-P. DELHAYE. *Activisme*. [...], p. 23; F. FOULON. *La question wallonne*. Brussel: A. Leempoel, 1918, 203 p.
- 33** Dit citaat is een vertaling uit het Frans. *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 21.08.5922* (21.10.1922), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 24-24bis.
- 34** Dit citaat is een vertaling uit het Frans. J.-P. DELHAYE & P. DELFORGE, *Franz Foulon. La tentation inopportune*, Charleroi: Institut Jules Destrée, 2008, pp. 157-161.
- 35** *Lettre du Grand Secrétaire du Grand Orient de Belgique à la loge Marnix van Sint-Aldegonde, 10.08.5933* (10.10.1933), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 1-5.
- 36** *Lettre des Elèves de Thémis au Grand Orient, 23.08.5919* (23.10.1919), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio 6.
- 37** Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Lettre des Amis de la Parfaite Intelligence au Grand Maître National, 14.02.1919*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio 33.
- 38** Dit citaat is een vertaling uit het Frans. *Lettre de Paul Carré à Charles Magnette, 02.07.1919*, Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio 32.
- 39** Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Lettre du Vénérable des Amis du Commerce et la Persévérance Réunis, 09.09.5919* (09.11.1919), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio's 36-38; *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 22.01.5922* (22.03.1922), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio 22; *Tribunal maçonnique extraordinaire. Séance du 19.01.5921* (19.03.1921), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0167, folio's 21-21bis.
- 40** Deze citaten zijn een vertaling uit het Frans. *Lettre des Philadelphes au Grand Orient de Belgique, 26.03.5919* (26.05.1919), Moskou-Archieven, MADOC, dossier 2.0351, folio 42.
- 41** C.A. BAYLY, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, Oxford: Blackwell, 2004, p. 242.
- 42** De Belgische Grootmeester Charles Magnette, zou bijvoorbeeld actief deelnemen aan de oprichting van de Association Maçonnique Internationale. Deze organisatie kan bestempeld worden als een maçonnieke volkenbond, waarvan het falen in de jaren 1930 ook grote gelijkenissen met dat van de Volkenbond zou vertonen.